

**«DƏDƏ QORQUD KİTABI»NİN DİLİNDƏ
TÜRK MƏNŞƏLİ LEKSİKA****A.C.MƏMMƏDOVA***

Azərbaycan türkcəsinin, Oğuz dili bazasında yaranması mübahisəlidir. Bununla belə böyük coğrafi areala yayılmış müxtəlif türk dil qruplarının da oğuz-Azərbaycan dilinin yaranmasında az və ya çox rolu olmuşdur. «Çoxtayfalı türk xalqı olan oğuzlar və ya quzlar haqqında ilk dəfə VI–VIII əsrlərin yazılı abidələrində məlumat verilir və onların güclü tayfa birliyi olan türk xanlığı ilə qonşuluqda yerləşdiyi göstərilir... Orxon yazılarına görə oğuzlar gah türk xanlığına daxil olur, gah da onlarla mübarizə vəziyyətində olurlar» (4,523).

Təbii ki, bir tayfa bir xalqa çevrilə bilmədiyi kimi, bir tayfanın dili də bir xalqın dilini təşkil edə bilməz. Deməli, bir çox oğuz tayfaları birləşərək (Orxon-Yenisey kitabelərindəki doqquz oğuz, otuz oğuz anlayış – faktlarını (7,27) yadımıza salmaq) Azərbaycan xalqını yaradır. Eyni zamanda xalqın bu təşəkkülündə başqa türk tayfalarının, xüsusilə qıpçaqların iştirakı da məlumdur (2,16; 3,38-40). Təbii ki, bu tayfalar arasında etnik qarışma ilə yanaşı dil yaxınlaşması da olmuşdur.

Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrdə Cənubi Sibir, Altay, Orxon çay hövzəsi, Zabaykalye, Baykal yaxınlığında, eləcə də başqa yerlərdə türk tayfalarının yerləşdiyini göstərən İ.A.Batmanov, «belə şəraitdə ümumi qədim türk danışmaq dilindən söhbət açmaq olmaz. Bu, (dil – A.M.) yaxın dialekt və ya şivələrlə təqdim edilmişdir» fikrindədir (1,3-4).

K.Musayev isə yazır ki, «K.Mengesə görə Asiyadan Avropaya böyük köç edən Altaydilli xalqların yolu Qafqaz dağlarından və ya onun yaxınlığından keçirdi» (8,13).

İstər köç edən tayfalar, istərsə də qonşu tayfalar və onların dilləri arasında qaynayıb-qarışma prosesi baş verirdi. Eyni nöqtəyi-nəzərdən oğuz-Azərbaycan dilinin formalaşmasında başda qıpçaq dili olmaq şərti ilə digər türk tayfa dillərinin də rolu olmuşdur. Əlbəttə, bütün bu coğrafi hərəkətlər, mədəni, ticari, siyasi əlaqələr mütləq dilə öz təsirini göstərməli idi. Və «çoxmənalılıq, qarışıqlıq xalq dilinin əlamətləridir» (3,39) fikrindən çıxış etsək, o zaman Azərbaycan dilinin xalq dili kimi formalaşmasının

* Məmmədova Afaq Cəbrayıl qızı – BDU-nun Türkologiya kafedrasının müəllimi.

ilk rüşeymlərini bu tayfa dil qarışıqlıqlarında görməliyik.

C.Qəhrəmanov Nəsimi «Divan»-nı incələyərkən belə bir mülahizə yürüdü: «... XIV-XV əsrlərdə artıq azəri sözləri ilə oğuz-qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında tam mənası ilə hədd qoymaq, sərhəd çəkmək mümkün olmamışdır» (6,14). Qeyd edək ki, nəinki Nəsimi «Divanı»nda heç «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində də tam əminliklə bu sərhədi çəkmək mümkün deyil. Deməli, "dastanın dili qədim, əcdad, etnik türkcə deyil, "ata türkcə"nin bir qolu olan "oğuz türkcəsi"dir və artıq öz yerini tutmağa müvəffəq olmuş oğuz-Azərbaycan dilidir (9,12). Bunun üçün DQK dilinin leksikasının öyrənilməsi çox maraqlı və vacibdir. "Bəzən bir çoxları leksikaya dilin sistemli səviyyəsi kimi baxırlar. Olsa ki, leksikanın sistemli öyrənilməsi, sözün dilin struktur elementi kimi araşdırılması, ümumilikdə dilin semantik baxımdan öyrənilməsi üçün bir çox şey qazandıra bilər" (10,11).

«Kitab»ın dilini araşdırdığımız zaman onun müasir Azərbaycan dili ilə aralarında çox ciddi fərqlərin olmadığı qənaətinə gəlirik. Belə ki, DQK-də işlənən bir çox söz əsl türk mənşəli leksikona aiddir - yalnız Azərbaycan dilinin deyil, əksər türk dillərinin aktiv lüğət fondunda indi də fəaliyyət göstərməkdədir (əlbəttə, fonetik fərqlənmələrlə). Məsələn: *acı* – a.d., t.t., *ası* – başq., *aşşı* – qaz., *açu* – qır., *açı* – tat., *aççık* – uyğ. «İsim» mənasında *ad* – a.d., t.t., *at* – başq., qaz., qır., tat., uyq., *at* – özb., türk. *Ağac* – a.d., *ağaç* – t.t., tat., türk., *ağas* – başq., *ağaş* – qaz., *yağaç* – uyğ. *Ağız* – a.d., t.t., türk., *ağız* – özb., *avız* – başq., qaz., tat., *eğiz* – uyq. *Alma* (meyvə) – a.d., başq., qaz., qır., tat., türk., uyğ., *elma* – t.t. *Ana* – a.d., qaz., tat., uyğ., *anne* – t.t., *ene* – qır., *ece* – türk. *Arpa* – a.d., t.t., başq., qaz., qır., tat., türk., uyğ. *At* (heyvan) – a.d., t.t., başq., qaz., qır., tat., türk., uyğ., *at* – özb. *Barmaq* – a.d., *barmak* – başq., qaz., tat., türk., uyğ., *barmak* – özb., *parmak* – t.t. *Baş* – a.d., t.t., başq., qır., tat., türk., uyğ., *bas* – qaz., *baş* – özb. *Beş* – a.d., t.t., qır., özb., *biş* – başq., tat., *bes* – qaz., *bəş* – uyğ. *Dar* – a.d., t.t., *tar* – başq., qaz., qır., tat., uyğ., *tar* – özb. *Dəmir* – a.d., *demir* – t.t., türk., *temir* – qaz., qır., özb., *timir* – başq., tat., *tömür* – uyğ. *Gəlin* – a.d., *gelin* – t.t., türk., *kelin* – qaz., qır., özb., uyğ., *kilin* – başq., tat. *Göz* – a.d., t.t., türk., *köz* – qaz., qır., özb., uyğ., *küz* – başq., tat. *Gümüş* – a.d., t.t., *kümüş* – qır., özb., türk., uyğ., *kömiş* – tat., *kömöş* – başq., *kümis* – qaz. *İp* – a.d., t.t., özb., *yip* – başq., uyğ., *yüp* – türk., *cip* – qaz., *cip* – qır., tat. *Köç* – a.d., qır., *köş* – qaz., *köçiş* – özb., *köçüş* – uyğ., *küçiş* – tat., *göç* – t.t., türk. *Qara* (rəng) – a.d., türk., *kara* – t.t., qaz., qır., tat., uyğ., *karə* – özb. *Ox* – a.d., *ok* – t.t., qaz., qır., özb., türk., uyğ., *uk* – başq., tat. *Su* – a.d., t.t., tat., uyğ., *suv* – qaz., özb., türk., *hiv* – başq. *Toz* – a.d., t.t., qaz., qır., uyğ., *tozan* – türk., özb., *tuzan* – tat., başq. Uzun –

a.d., t.t., qır., özb., uyğ., uzın – qaz., ozın – tat. *Yalan* – a.d., t.t., türk., *yalğan* – başğ., tat., uyğ., *calğan* – qaz., *calğan* – qır. və s. Bu misalların sayını xeyli artırmaq olar.

Onu da qeyd edək ki, örnək gətirdiyimiz sözlərə fikir versək, DQK-də işlənən həmin sözlərin (müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə) digər türk dillərində daha çox fonetik fərqlənmələr göstərdiyini görürük. Yəni abidənin dilindəki ləksemlər ən çox məhz müasir Azərbaycan dilində öz ilkin variantlarını qorumağa nail olmuşlar.

Eposun lüğət tərkibində işləndiyi şəkildə heç bir fonetik və struktur-semantik dəyişikliyə uğramadan müasir Azərbaycan ədəbi dilində indi də fəal olan ləksemlərin sayı yeddi yüz yetmiş üçə (773) çatır. «Kitab»ın yazıldığı vaxtdan günümüzdə qədər tarixin və zamanın kəşməkəşli yollarından keçərək istər xarici, istərsə də daxili dəyişiklikləri qəbul etmədən yad ünsürlərlə mübarizədə qalib çıxan bu ləksemlər müasir dilimizdə də fəallığını davam etdirməkdədir. Bu sözlərin bir çoxu ümumtürk fonda daxil olmaqla bərabər, xeyli hissəsi də yalnız Azərbaycan dili üçün spesifik olan kəlmələrdir.

Dastanın türk mənşəli leksikasının maraqlı bir cəhəti də eyni bir sözün müxtəlif fonetik variantlarda işlədilməsidir. Belə ki, «Kitab»dakı 213 ləksemin müxtəlif fonetik formaları mövcuddur. Məsələn: mən (367)* - bən (48); bəg (332) – bəy (115); ağ (250) – aq (8); qılıc (173) – qılinc(1); qardaş (132) – qartaş (21) - qarındaş (19); biz (107) – miz (2); bin-(104) – min-(46); baq- (98) – bax- (26); qo-(87) – qoy- (52); otağ (42) – otaq (10) – otax(4); qapu(32) – qapı (19); barmaq(12) – parmaq (9); yigirmi (22) – iyirmi (1); arxa (12) – arqa (7); qadın(10) – qadun (3); əgin (8) – əyin (5); kiçi (7) – küçük(3) – küçik(3) – kiçik (2); ilxıçı(6) – ilqıçı (3) – ilqıçı(3); ayrı (3) – ayru (2) – ayrıq (2) – ayruq (1) və s.

Yuxarıdakı sıralamadan görüldüyü kimi, dildə öz yerini tutmaq üçün ləksemlərin fonetik variantları arasında tam bir «mübarizə» gedir və bu «mübarizədə» hansının qalib və ya hansının məğlub olacağını o dövrdə təyin etmək qeyri-mümkün idi. Çünki məsələn, *bəg* fonetik variantının *bəy* ləkseminə nisbətə üstünlüyü gözəçarpcı görünə də (belə ki, yuxarıda verdiyimiz statistikaya əsasən dastanda (*bəg* - 332, *bəy* - 115 dəfə işlənmişdir), müasir dilimizdə *bəg* fonetik variantı arxaikləşmişdir.

Bundan başqa, bəzi sözlərin dastanda ta qədim variantlarından dilin ədəbi normasının sabitləşməyə doğru keçdiyi yolda baş vermiş fonetik fərqlənmələrini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz *ayruq-ayrıq-ayru-ayrı* sözünün çoxvariantlılığı buna bir örnəkdir.

Ümumiyyətlə, kəlmələrin belə müxtəlif struktur dəyişikliyi göstərməsi, imla rəngarəngliyi o dövrün ədəbi dil normasının hələ sabitləşmədiyini, ancaq sabitləşməyə doğru irəlilədiyini sübut

---

* Mötərizədəki rəqəmlər sözlərin dastanda işlənmə tezliyini göstərir.

etməkdədir.

DQK-də də yuxarıda göstərdiyimiz fonetik fərqlənmələrin bolluğu dilin bir norma halını alması üçün keçid dövrü yaşadığını və ərəb əlifbasına keçid ilə (ərəb əlifbasının isə, bildiyimiz kimi, bir çox «mürəkkəb» qanunları var) əlaqələndirmək olar.

Beləliklə, dil ləksemlərdəki «bəyəndiyi» fonetik düzümü saxlayaraq onlara dildə «yaşama hüququ» verir. Və müxtəlif türkcələr özlərinə uyğun eyni sözün çeşidli fonetik variantlarını qəbul edir. Ancaq dildə olan bu paralellik, bu mübarizə, əlbəttə, uzun bir zaman davam edə bilər.

Bütün bu fonetik müxtəliflik göstərən sözlərdən başqa dastanda bir variantlı fonetik struktura malik sözlər də var ki, müasir dilimizdə onlar kiçik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Örnək olaraq: av, başarmaq, çaqmaq, diləg, dilkü, ditrəmək, dügmə, eşək, geş, gögərçin, keçit, kəklik, kömlək, köpri, qaurma, qurt, pusu, saqsaqan, sərimsaq, sıqmaq, sünük, talamaq, tayaq, tayamaq, tırnaq, todaq, topraq, turna, yaqmaq, yılan və s. göstərə bilərik.

Göründüyü kimi, təxminən 13 əsrlik bir zaman keçməsinə baxmayaraq DQK-də işlənən türk mənşəli leksikanın xeyli hissəsi müasir Azərbaycan dilində ya olduğu kimi, ya da xırda fonetik dəyişikliklə işlənməkdədir. Deməli, DQK-də işlənmiş sözlər o qədər xəlqi, o qədər kütləvi anlaşılan kəlmələr idi ki, hər nə qədər yad ünsürlər onların bir çoxunu dildən çıxarmağa çalışsa da, buna müvəffəq ola bilməmiş və uzun müddətli mübarizələr nəticəsində dil türk mənşəli leksikanı bu qədər gözəl bir şəkildə qorumağa nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Батманов И.А. Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Фрунзе, «Илим», 1971.
2. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, V.İ.Lenin ad. API-nin nəş.-t1, 1959.
3. Наси́ев Т. Азәрбајҹан әдәби дили тарихи. Баки, ADU nəşr-t1, 1976.
4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, изд.-во «Наука», 1974.
5. «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. I cild, Bakı, «Yeni Nəşrlər evi», 2000.
6. Qəhrəmanov С. Nəsimi «Divanı»nın leksikası. Bakı, «Elm», 1970.
7. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва – Ленинград, изд.-во АН СССР, 1951
8. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1975.
9. Nəbiyev B., Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının güzgüsü («Kitabi-Dədə Qorqud»). Bakı, «Elm», 1999.
10. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. Москва, «Наука», 1968.

**ЛЕКСИКА ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЯЗЫКЕ
«КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУТ»**

А.Дж.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Сравнение лексики тюркского происхождения в языке дастана «Китаби-Деде Коркут» с азербайджанским и другими тюркскими языками (турецким, казахским, киргизским, узбекским, уйгурским, татарским и др.) показывает сохранение многих слов в этих тюркских языках и в современный период. Однако в то время как в других тюркских языках эти лексические единицы больше подверглись фонетическим изменениям, в современном азербайджанском языке они используются в своей изначальной форме или с незначительными изменениями. Одной из интересных сторон лексики тюркского происхождения этого дастана является использование двухсот тринадцати слов в разнообразных фонетических вариантах, частота использования нескольких из этих лексем отмечено в настоящей статье.